

יהדות ואקולוגיה

העולם מודע יותר ויותר לבעיות האקולוגיות ולסכנה הנשקפת ליקום מניצול מוגזם של אוצרות הטבע, מזיהום האוויר ומחימום האטמוספירה. יש לתורה מה לומר בנושא זה, כמו בכל נושא בעל חשיבות. חובתנו להגדיל תורה ולהאדירה ולהכליל גם את הקו הירוק האקולוגי בתוך תחומה של תורת ישראל, כי תורתנו תורת חיים וכולא בה¹. אלא שהנושא רחב ועמוק ומחייב עיון בכל חלקי התורה על מנת להגיע למסקנה כלשהי. לשם כך יש להקדיש מאמצים רבים, וללבן סוגיות לעומקן. יש להביא בחשבון שהתחום ההלכתי כשלעצמו אינו מספיק כדי לפסוק על פיו הלכה חתוכה בנושא כה מורכב; יש צורך גם בתחום הרעיוני, ולהביא בחשבון גם השלכות ותוצאות של כל רעיון מוצע. עלינו להיות מתונים בנקיטת עמדות ולהימנע מלהיכשל בסיסמאות שטחיות ופופוליסטיות. קל ליפול במלכודת האמירות הקצרות המוזמנות על ידי גופים שונים, מהם אינטרסנטים ומהם אידיאולוגיים חד-ממדיים המחפשים כיסוי תורני לעמדתם. תלמידי חכמים, היו זהירים בדבריהם. לכן אין בדבריי הבאים מסקנות סופיות. אולם גם בטרם עיון מעמיק ניתן לומר שיש לנו כיהודים מאמינים אחריות ייחודית באשר לנושא האקולוגי. עלינו להיות ערים לכל הנוגע לשמירת הבריאה שברא ה', למנוע את השחתתה, להביא יותר בחשבון את הדורות הבאים; ובפרט הדברים אמורים לגבי ארץ ישראל. רמה גבוהה יותר של ערכים ומוסר תורמת אף היא לשמירת הסביבה. אדם מאמין - ראייתו בהכרח מקיפה וכוללת יותר ולא נקודתית, אנוכית ועכשווית, לכן היא ערכית ומוסרית יותר. ויש לכך השלכות רבות על הנושא הסביבתי.

א. התיעוש

מכיוון שהבעיות הסביבתיות הן בעיקר תוצאה של תיעוש מואץ יש לדון קודם כול ביחס העקרוני של היהדות לקידמה הטכנולוגית. גם כאן, אמירות שטחיות וציטטות חלקיות עלולות להביא למסקנות מוטעות. יש לראות את התמונה בשלמותה. טעות תהיה לטעון טענה שטחית שלפיה התורה דורשת כביכול לוותר על כל הקידמה הטכנולוגית בגלל פגמיה ותקלותיה, ולחזור אל חיי הטבע על כל סכנותיו ופגעיו. כמו כן אין מקום לטענה ההפוכה שלפיה ה' חנן לאדם דעת ואפשר לו להפעיל את כל כישוריו המדעיים והטכנולוגיים ללא ריסון או הגבלה. לשם כך נביא רק מספר מקורות בשבחה של היוזמה האנושית לפתח את הבריאה ולשכללה, אם כי הנושא מחייב עיון רחב יותר.

ויברך אותם א-להים ויאמר להם א-להים פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה ורדו בדגת

הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ. (בראשית א, כח)

הכוונה - לרתימת כל כוחות הטבע ואוצרותיו לתבונת האדם: החשמל, האטום וכו'. וכן בהמשך:

ויברך א-להים את יום השביעי ויקדש אותו, כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא א-להים

(שם ב, ג)

לעשות

ובמדרש (בראשית רבה יא, ו):

¹ יש לציין שכבר יש התחלות חשובות של דיון תורני בנושא כגון מחקריו של הרב פרופ' נחום רקובר ועוד. כמו כן לאחרונה הוקם בית מדרש "בית אב" המתמקד בנושא זה. יצליח ה' דרכם של כל העוסקים בסוגיה זו.

כל מה שנברא בששת ימי בראשית צריכין עשייה. כגון החרדל צריך למתוק התורמוסים צריך למתוק החיטין צריכין להטחן אפילו אדם צריך תיקון.
רבו הפרשנים שעמדו על המילה "לעשות" שבפסוק זה ופירשוה ברוח זו: אשר ברא א-להים לעשות, רוצה לומר שעדיין יש לעשות, לתקן ולגמור את בנין העולם.²
ר' מאיר שמחה מדווינסק (משך חכמה במדבר טו, לט) מפרש את מצוות ציצית כצורך להשלים את הבריאה שעליה נאמר "עוטה אור כשלמה" ע"י קשירת חוטים נוספים, וכמאמר הכתוב (תהלים קטו, טז): "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם" - שהם ישלימו את בריאתה. האבן עזרא על אותו פסוק בתהלים מדגיש את האחריות המוטלת על האדם: והארץ נתן לבני אדם - שהאדם כמו פקיד א-להים בארץ על כל מה שיש בה והכול בדבר השם.

רעיון האחריות מובע גם במדרש (קהלת רבה ז, יט):

בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך.

ב. האנרגיה

אחת הדוגמאות השימושיות לעיקרון זה הוא האש. מצד אחד, יודעים אנו את סכנותיה להמשך קיומנו עלי אדמות. מאידך, היא חיונית ביותר ואי אפשר בלעדיה. אנו מברכים על האש במוצאי שבת עם תחילת ימי המעשה. ה' נתן אותה בעין יפה לאדם הראשון כדי שתשמש כמנוע לכל החרושת והתעשייה, וזאת בניגוד למיתולוגיה היוונית, שאליליה שמרו את האש לעצמם והענישו את פרומתיאוס על גניבתה מהם. האיזון מתבטא בהלכה שלפיה מותר לאדם להשתמש באש גם בבית עץ למרות שכנותו לבית דומה, אולם הוא חייב לשומרה שלא תצא מכלל שליטה. אם לא שמר, הוא ישא בתוצאות ולא יוכל לטעון שהיה אנוס (בבא בתרא כ, ב).³ האש תשמש לנו בניין אב ליתר סוגי האנרגיה כגון החשמל, האטום וכדו'.

ג. הריסון

לעומת גישה זו, המתייחסת בחיוב לפיתוח הטכנולוגי, יש להציג את שיטת האברבנאל, המבטא גישה הפוכה לכאורה. הוא מפרש את חטא מגדל בבל כהעדפת הלבנה המלאכותית על האבן הטבעית. בפירושו, מציין האברבנאל אירועים היסטוריים גדולים שאירעו בימיו, כגון גירוש

² ראה לדוגמא ספר מאור עינים, פרשת האזינו.

³ יתכן לומר שהתורה הדגישה דווקא את איסור הבערת האש בשבת מכל יתר המלאכות, כי היא אבי אבות המלאכות. השביתה ממלאכה בשבת מחזירה אותנו לאיזון הנחוץ, כי כידוע מבחינה אקולוגית האש היא בעייתית ביותר; היא מכלה את אוצרות הטבע והופכת אותם לחום המחמם את האטמוספירה. אמנם לא זו הסיבה, אולם התוצאה היא שהיום השביעי הוא גם היום הטבעי, ללא עשן בתי חרושת ופליטת מכוניות, ללא זיהום, ללא רעש וללא מתח. האש אצורה לאור וחימום בלבד. אמנם אלו דברי דרוש ויש להיזהר מהסקת מסקנות הלכתיות מהם, אך הם משתלבים יפה באמור לעיל. גם שנת השבע היא שנת טבע במידה מסוימת. שנה של הפסקה בשימוש המוגזם בחומרים מלאכותיים להשבחת הגידולים החקלאיים. זאת אמנם לא הסיבה, אולם זו התוצאה הבלתי-נמנעת של השמיטה, ולכן היא כלולה בסיבת המצוה – עי' הקדמת הרב קוק לשבת הארץ).

ספרד ופורטוגל על נוראותם האיומה, אולם מעניין שאת גילוי אמריקה הוא אינו מזכיר כלל. הגילוי לא נחשב בעיניו, משום שהוא לא תרם בימיו שום תרומה ערכית ומוסרית. אדרבה, בימיו היה זה אימפריאליזם משחית. קנה המידה בעיניו להערכת כל תגלית או המצאה הוא הערך המוסרי. הוא פוסל את המלאכותיות מסיבות מוסריות. אדם המשקיע את כל מרצו בפיתוח תעשייתי שוקע בחומרנות וברדיפה אחר מותרות במקום להתמסר לפיתוח הרוח.

גם אם לא נסכים להנחתו, שלפיה בניית בית מלבנים מסיחה את דעתו של האדם מטיפוח רוחו יותר מאשר בית אבנים, למדנו ממנו גישה יהודית מקורית לנושא האקולוגי. התורה דורשת מהאדם להיות איש רוח, ולכן הוא נדרש לריסון. הדרישה היא בעיקרה מוסרית, אך התוצאה היא אקולוגית. הרדיפה אחר נוחיות מוגזמת משחיתה את הנפש, את הגוף ואת העולם. הרמב"ן בתחילת פרשת קדושים וכל ספרות המוסר עוסקים בנושא זה. הרמב"ן במקום אחר מדגיש גם את מעלתה של ארץ ישראל שאין בה מותרות כגון מחצבי כסף וזהב אלא רק צרכים חיוניים.

אלא שמותרות ונוחיות הם מושגים יחסיים. מה שנחשב פעם מותרות הופך במשך הזמן לנורמה מקובלת ולצורך מינימלי. יש לשקול כל פיתוח טכנולוגי עד כמה הוא נחוץ באמת או שהוא מיותר ומביא רק עודף פינוק שבסופו של דבר מזיק לאדם.

לדוגמה, המכוננית משרתת את האדם והיא נחוצה מאוד. אולם אם האדם אינו עושה שום מאמץ גופני הוא מתנוון ולוקה בלבו. אדם שיש לו מכונית מתעצל להטריח את עצמו ללכת כמה עשרות מטרים, חונה במקום אסור, גורם סבל ואף סיכון לאחרים ולעצמו ומזהם עוד יותר את האוויר. יש מותרות מיותרות. יש ערים גדולות בעולם שאין אפשרות לחנות במרכזיהן, ואנשים נוסעים בתחבורה ציבורית ומשתמשים יותר ברגליהם. זה בריא יותר לאדם, לגוף ולאוויר.

הפלסטיק שימושי מאוד, אולם הוא אינו מתכלה אלא בשריפה. השימוש המופרז בו מבזבז נפט ומרוקן את מאגריו המוגבלים. הרעיון למחזור הוא נכון, אולם משום מה הוחלט למחזר רק בקבוקים קטנים, ואילו על בקבוקים גדולים אין פיקדון. אישי הציבור, המייצגים את המשפחות הגדולות המשתמשות במיכלים גדולים, לחצו לפוטרן. זו דוגמה רעה של הציבוריות הדתית. על הציבור הדתי לשמש דוגמה חיובית בנושא זה. בקבוקים גדולים מזיקים לאקולוגיה לא פחות מקטנים. הפיתרון המוצע הוא אפוא מיחזור לכול, ללא יוצא מן הכלל.

אולם באמת יש מוצא אחר: המשקאות בבקבוקים אלו מכילים חומרים רעילים ויקרים (יחסית למים הטבעיים). מותרות אלו מיותרים ומזיקים. על משפחות גדולות שהכנסתן מצומצמת לחסוך בהוצאות מותרות ולהימנע מלצרוך משקאות אלו. גם גופנו וגם אווירנו יהיו צלולים יותר וחסכוניים יותר. היהדות דורשת מהאדם ריסון במאכליו ובמשתיו, ודרישה זו תורמת לאיזון האקולוגי האישי והסביבתי גם יחד.

ד. המוסריות

הרמב"ן מפרש את דברי למך לנשיו (בראשית ד, כג) "וכי איש הרגתי לפצעי?", שהמצאת כלי נחושת וברזל כשלעצמה אינה פסולה. הבעיה אינה הכלים עצמם, אלא השימוש בהם:

כי לא בחרב וחנית יכול אדם להרוג בפצעים וחבורות, שימית במיתה רעה יותר מן החרב.

ואין החרב גורם הרציחה, ואין על העושו חטא.

הברזל נחוץ, אך יש להשתמש בו שימוש מושכל. הוא נפסל לשימוש במקדש, כי תפקיד המקדש להעלות את הרמה המוסרית בעולם עד שהשימוש בברזל יוגבל להכרחי בלבד. ומכאן ליתר התגליות וההמצאות: הדינמיט, האטום ודומיהם.

אי אפשר אפוא לנתק את האקולוגיה הביולוגית והפיסיקלית מהאקולוגיה המוסרית. זו המוסרית היא העיקרית, ותוצאתה היא זו הפיזיולוגית. העולם נברא כאמור כעולם דינמי ומתפתח. אולם לדינמיקה זו יש מטרה ערכית. קנה המידה של ההתפתחות הטכנולוגית לפי מוסר היהדות הוא אם היא יכולה לקדם את עבודת ה' או להפך. אין ספק שניתן להגביר את לימוד התורה באמצעות תאורה טובה, מיזוג נעים, שינוע של תלמידי חכמים גדולים ותלמידים משיבה לשיבה, הדפסת ספרים, שימוש במחשב כמאגר ידע אדיר והעברתו ועוד ועוד. דרכה של תורה היא ניתוב נכון של הקידמה להרמת המוסר והתרבות האמיתית תוך כדי ריסון השימוש בה למטרות שליליות. אילו הייתה כל האנושות הולכת בדרך זו של ניצול הקידמה אך ורק למטרות ערכיות הייתה נפתרת הבעיה האקולוגית. המכונית תשמש לנו דוגמה טובה: בכל נהיגה נכונה יש שימוש מושכל בין התקדמות זהירה, גם אם היא מהירה, לבין יכולת עצירה. רגל אחת לוחצת על דוושת התאוצה והשנייה על דוושת הבלמים. וכל זאת כשהנהג יודע מהי מטרת נסיעתו. "תולה ארץ על בלימה".

ה. בל תשחית

איסור "בל תשחית" הוא אחד המקורות העיקריים להתייחסות תורנית לנושא הסביבה. אסור להשחית, כלומר לבזבז ללא צורך, את אוצרות הטבע בעולם. אמנם התורה דיברה מפורשות רק על עצי מאכל, אולם חכמים למדו מכאן שהוא הדין לכל דבר בעל ערך. בימי קדם כריתת יערות של עצי סרק הייתה מותרת ואף רצויה (עי' יהושע יז, יד-יח), כי ניצול הכרחי של אוצרות הטבע לתועלת האדם מותר. בימינו יש גם בכריתת עצי סרק, בעיקר בארצנו השחונה, איסור בל תשחית, אם כי לא בדרגת חומרא של עצי מאכל, אלא אם כן הדבר מביא תועלת. הפוסקים מדגישים שהאיסור הוא רק "דרך השחתה". לדוגמא: מי שמשחית אילן על מנת לתקן מותר, כגון שקוצצו שלא יזיק לאילנות אחרים הטובים ממנו, או שקוצץ כדי שלא יזיק לשדה אחר או שדמיו יקרים וכדאי לקוצצו לבניין, או שמאפיל על החלון, וכל כיוצא באלו בקלקולי שאר דברים, כגון ששורף כיסא ושלחן כדי להתחמם בהם, אם אין לו עצים אחרים - מותר (עי' אנציקלופדיה תלמודית, ערך "בל תשחית").

שאלת המפתח היא מהי תועלת ומהו צורך הכרחי (ולא ניכנס כאן לשאלה אם קנה המידה להגדרתה הוא סובייקטיבי או אובייקטיבי). האם כריתת יערות הגשם לצורכי תעשיית הנייר העצומה הכרחית כל כך?

בתלמוד (שבת קמ, ב) הביאו האמוראים דוגמאות לצמצום הצריכה. לדעת רב חסדא, מי שיכול לאכול לחם שעורים ואוכל לחם חיטים עובר על בל תשחית. לדעת רב פפא, מי שיכול להסתפק בשכר ושותה יין (שהוא יקר יותר) עובר על "בל תשחית". אך התלמוד דוחה זאת ואומר: "בל תשחית דגופא עדיף". כלומר, הבריאות חשובה יותר ומותר להשחית למטרה בריאותית, אולם מאידך, צריכה בזבזנית המזיקה לבריאות יש בה בל תשחית כפול, גם של המצרך וגם של הצורך. אדם דתי חייב להיות זהיר יותר בשימוש בזבזני ובפרט כאשר יש בו גם נזק בריאותי.

ו. מדיניות כלכלית

אלא שכאן אנו נוגעים בנקודה רגישה. המאיץ הגדול ביותר של הבזבז, הגורם לנזקים בריאותיים ולזיהום סביבתי, הוא הגורם הכלכלי. התחרות הכלכלית היוצרת כמויות עצומות היא המאיצה את הניצול של חומרי הגלם והאנרגיה ללא כל התחשבות בגורם הסביבתי ובצורכי העתיד. הפרסומת (שאף היא תעשייה עתירת משאבים המשתמשת בתקשורת לגוניה השונים)

מעודדת צריכה שאינה נחוצה ואף מזיקה. אמנם יש בתיעוש המוגבר ברכה רבה; הוא מביא פרנסה לעובדים רבים ומאפשר צריכה ברמה גבוהה לרובדי אוכלוסייה רבים. אך בסופו של חשבון הנזקים שייגרמו לציבור יפעלו כבומרנג ולא יפסחו גם על הפועלים. האם אין דרך לפרנס את הפועלים הרבים בתחומים בריאים ותועלתיים יותר? לשם כך יש צורך בתכנון ארוך טווח ורב תחומי.

ניקח כדוגמא לנושא כלכלי את תעשיית הטקסטיל. זו מביאה ברכה לפועלים רבים⁴. הייצור הוא המוני, הרבה מעבר לצריכה האנושית. בגדים נזרקים אחרי תקופה קצרה ביותר כשהם עדיין ראויים לשימוש. בעיקר חמורה התופעה בבגדי נשים; אלו יוצאים מהאופנה בכל שנה. יש כאן תעשייה ענפה שבה מעורבת התקשורת על כל סוגיה, המודפסת והאלקטרונית. מעצבים ודוגמניות, צלמים ופרסומאים - כל אלו יוצרים אווירה ולחץ חברתי המעודדים את החלפת הגדרובה לעתים קרובות. תעשיית הטקסטיל צורכת כמות עצומה של כותנה, זו דורשת מים רבים ויקרים, ולבסוף כל עודפי הבגדים נשרפים ומחממים את האטמוספירה וגורמים להתמעטות המים בעולם. נמצא שצריכת המים פוגעת בעצמה. ולא הזכרנו את בזבוז האנרגיה של כל התעשייה האדירה הזאת על כל שלוחותיה: עטיפות הפלסטיק והנייר ובעיקר של הפרסומת⁵. האם כל זה נחוץ באמת ומביא תועלת לאנושות? איני מטיף לחזור לרמת החיים של צריכת בגד אחד לשנה, אולם הקצה השני מוגזם ביותר ומיותר. אין ספק שיש כאן השחתה חמורה של חומרי גלם יקרים והשחתת הגוף והנפש.

ללא מציאת פיתרון אמיתי שיפרוץ את מעגל הקסמים הזה של תחרות פרועה, בזבוז ונזקים, הסיכוי לפתרון הבעיה האקולוגית קלוש.

האם לסמוך על כוחות השוק בלבד שיפתרו את הבעיות שהם יצרו? כל כך הרבה אינטרסנטים מעורבים בכך, עד שאין סיכוי סביר שהם יוותרו על חמדת הממון, שבה הם נגועים. כל ניסיון להתערב במדיניות הכלכלית החופשית ייתקל לא רק בהתנגדות בעלי ההון אלא גם באידיאולוגים ומשפטנים שיסתמכו מן הסתם על עקרון חופש העיסוק, כבוד האדם וחירותו וכדו'.

רק טיהור האווירה יכול לתרום לטיהור האוויר. על הציבור הדתי לקבוע לעצמו קריטריונים שיוכל לעמוד בהם ולהיות חלוץ בנושא זה.

ז. מצוות ישוב ארץ ישראל

הרמב"ן (מצוות עשה, נוספות, ד) מגדיר את מצוות ישוב הארץ: "שלא נניחנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה...". לכאורה יש להסיק מדבריו חובה לפזר את האוכלוסייה על פני כל הארץ על מנת ליישבה מבלי להשאיר בה מקום פנוי. כידוע ה"ירוקים" מתנגדים לכך. הם דורשים לרכז את רוב רובה של האוכלוסייה בערים ולשמור על הטבע ברחבי הארץ.

⁴ אם כי יש לבדוק אם אין מנצלים אותם; כידוע תעשיית הטקסטיל עברה ברובה לעולם השלישי בגלל עלות העבודה הנמוכה שם.

⁵ לא מזמן חולקו רק בארצנו הקטנה מיליון (!) חוברות פרסומת של חברת ביגוד אחת! נוסף לזיהום האוויר שפסולת זו גרמה - רק מיעוט מבוטל התמחר - חמור ממנו היה גם זיהום האווירה בחוסר צניעותה, שגם הוא אחד הזרזים לריבוי הצריכה.

אין הכרח להסיק מהרמב"ן שהוא חולק על כך. אם המטרה של שמירת הטבע היא רווחת הציבור, ניתן לומר שהיא חלק מיישוב הארץ (עי' סוף כתובות). וכשם שמצוה ליישבה כך מצוה להשאיר בה מרחבים פתוחים כדי לשמור על הטבע המקורי ולהעלות בכך את איכות החיים של יושבי הערים שיוכלו לצאת מדי פעם בפעם אל הטבע על מנת להתאוורר. אולם אי אפשר להשתחרר מהרושם שהירוקים הופכים את האדם כעבד לטבע במקום לשעבד את הטבע לצורכי האדם ההכרחיים. דומה שהם מגזימים מאוד בהתנגדותם הטוטלית להתיישבות באזורים שוממים. התוצאה היא הצטופפות נוספת במישור החוף. הריאות הירוקות שנותרו שם לפליטה נפגעות מאוד, וזאת נוסף לזיהום האוויר וסכנות אקולוגיות וחברתיות אחרות הנגרמות מהתפוצצות אוכלוסין⁶.

יישוב הארץ כמצוה מחייב אותנו לקיימה בהידור, דהיינו שהארץ תהיה יפה ואקלימה יהיה בריא. "זה א-לי ואנוהו" התנאה לפניו במצוות. גם ארצנו חייבת להיות מקושטת ונאה. חיבת הארץ מחייבת לשמור על טבעה, לכבדה ולשומרה מפני השחתתה והריסתה. היא חפץ של מצוה עד כדי כך שיש לנשקה ולחבקה (עי' סוף כתובות). לכן קיימת דרישה מיהודים שומרי מצוות, שאצלם יישוב הארץ הוא מצוה מהתורה, לשמור יותר על אוצרותיה שמעל לקרקע ומתחתיה. ברכות שמים מעל וברכות תהום רובצת תחת.

מצוות יישוב הארץ מחייבת אותנו לשמור על האיזון בין האורבאניות הצפופה מאוד במרכז לבין הפריפריה הדלילה מדי. אין ספק שחייבים להשאיר שטחים פתוחים רבים ריקים, אולם ניתן ליישב חלק מהם תוך התחשבות בגורם האקולוגי. דווקא אוכלוסיה דתית, שאצלה מצוות יישוב הארץ היא ערך ולא רק צורך, ושמירת האיזון האקולוגי מעוגנת אצלה באמונה בבורא העולם, המצוה עלינו לשמור על הבריאה והאוסר את השחתתה, מתאימה מאוד להתיישבות כזאת. ניתן לשלב את מצוות יישוב הארץ והגנתה יחד עם הצרכים האקולוגיים.

ח. אחריות

מתוך אותה תפיסה מוסרית שהוזכרה לעיל, יש לנו אחריות גדולה יותר לבריאה הא-להית מאשר למי שסבור בטעות שהעולם נברא מעצמו ובמקרה. לכך התכוון המדרש בקהלת הנ"ל והראב"ע על תפקיד האדם בעולם. כמו כן תפיסתנו המוסרית, שמקורה בתורה, היא אלטרואיסטית ולא אגואיסטית. היא רואה עצמה אחראית גם לדורות הבאים, וכדברי הגמרא בתענית (כג, א): "כי היכי דשתלי לי אבהתי - שתלי נמי לבראי".

ניקח את המים כדוגמא. התייחסות ההלכה למשאב יקר זה וכן למשאבי טבע אחרים היא שאלו שייכים לכלל ואינם רכוש פרטי. "לא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים להם" (יבמות יא, ב). וכן: "מעייין היוצא תחילה בני העיר מסתפקין ממנו" (ב"ק פא, א). כלומר, הוא אינו רכוש פרטי אלא שייך לכל בני העיר. לאמתו של דבר, גם העיר אינה בעלים מוחלטים על המעיין:

⁶ לדוגמא, הירוקים מפרסמים תעמולה נגד יישוב מזרח לכיש באמצעות תמונות של מרבדי כלניות העומדים לדבריהם בפני הכחדה, בעוד שמרבדים יפים יותר ועשירים יותר במגוון צבעים נדיר של כלניות סמוך לראש העין נכחדים והולכים בגלל העיור הצפוף והבלתי מבוקר במרכז הארץ. וכי הכלניות של מזרח לכיש אדומות יותר מאלו שבמזרח פתח תקווה? ועוד דוגמא: מגורים בבתים רבי קומות אינם מאפשרים שימוש בדוד שמש ומחייבים הנעה במעליות, וכך צריכת החשמל מתגברת.

מעייין של בני העיר, חיייהן וחיי אחרים - חיייהן קודמין לחיי אחרים... חיי אחרים וכביסתן -

חיי אחרים קודמין לכביסתן. (נדרים פ, ב)

למדנו מכאן שאין לבזבז משאבים יקרים מבלי להביא בחשבון את צורכי הרבים. האם גם האחריות לדורות הבאים בכלל? דקדקן יוכל לטעון שיש לחלק בין דבר שבא לעולם לדבר שלא בא לעולם. ואכן מקור זה אינו יכול לשמש כאסמכתא הלכתית מדויקת, אולם יש כאן מקור השראה. ניתן להגיע למסקנה ברורה יותר על סמך הגישה המוסרית העקרונית של התורה, כנ"ל.

מכאן גם אחריותו של עם ישראל לעולם כולו, וזאת על פי הגמרא במסכת תענית (י, א):

ארץ ישראל שותה מי גשמים, וכל העולם כולו מתמצית, שנאמר "הנותן מטר על פני ארץ" וגו'. ארץ ישראל שותה תחילה, וכל העולם כולו לבסוף.

אולם למרות זאת ארצנו ענייה מאוד במים לעומת ארצות אחרות המשופעות במים, והתורה עוד משתבחת בארצנו שלמטר המים תשתה מים. כאן ישימים דברי הראב"ע שהבאנו לעיל. אנו פקידים אחראים שאינם דואגים לעצמם אלא לעולם כולו.⁷

ט. חיזוק האמונה

מעלתה של ארץ ישראל היא שטבעה מחייב אמונה מעמיקה יותר, והדבר מתבטא בעיקר בגשם. "למטר השמים תשתה מים" לעומת מצרים שאינה תלויה כביכול בחסדי שמים, ומשתמשת בהשקאה מלאכותית ממי היאור המספק מים ללא הגבלה כמעט.

האם משום כך עלינו להימנע משימוש במפעלי הנדסה של העברת מים ממקום למקום והתפלתם, רק כדי לחזק את התלות בחסדי שמים? לא זו הדרך לחיזוק אמונה. אמונה פשוטית אכן זקוקה לתלותיות ישירה, אך אמונה תמימה במשמעותה האמיתית, דהיינו אמונה **שלמה** ומעמיקה, אינה זקוקה לקביים כדי להישען עליהם. אדרבה, היא רואה גם במעשי אנוש מעין גילוי של ה' החונן לאדם דעת. לילד קטן מסבירים את ירידת הגשם כשפיכת מים ישירה על ידי ה', אולם כשילד גדל ולומד הסברים מטאורולוגיים, שלפיהם הגשם יורד כתוצאה ממערכת סינופטית, אמונתו רק יכולה להתעמק יותר (אם הוא זוכה למורה שהוא גם מחנך טוב) דווקא בגלל המורכבות המסובכת שבאמצעותה ה' משיב הרוח ומוריד הגשם. משק המים שלנו תלוי כולו בירידת גשם רב באגן ההיקוות של הכנרת. תפילתנו על הגשם בימינו היא מופשטת יותר ומורכבת יותר, אך אין בה פחות באמונה. אדרבה, כל מאמצי בני האדם להוביל מים מהכנרת תלויים מעתה ברצון ה' להוריד די גשם בצפון הארץ. אם ה' לא יבנה בית שווא עמלו בוניו בו. לעתיד לבוא תתעמק האמונה בהשפעת עם ישראל החי בארצו עד שגם מצרים תחוש עצמה תלויה בגשם היורד בקניה ובאתיופיה (זו משמעות הנבואה החותמת את ספר זכריה).

עם זאת אין ספק שהגישה התורנית, השואפת לאיזון בין המלאכותיות לטבעיות ולריסון, תדחוף לשימוש מושכל וחסכוני יותר במים, ולו בגלל הצורך לצמצם את השימוש בחשמל המיוצר על ידי פחם ונפט המזהם את האוויר ומחמם את כדור הארץ.

⁷ מכאן הרעיון של הקרבת שבעים פרים לשלום העולם דווקא בחג הסוכות שבו נידונין על המים. אנו מתפללים על הגשם שלנו שממנו יתברכו הגשמים של העולם כולו. לכן ראוי זמן זה להקריב בו קרבנות לשלום העולם. יום גשום הוא יום שמחה אוניברסאלי; הוא מאחד את העולם כולו בצורך החיוני ביותר המשותף לכל המין האנושי – המים. יש קשר בין רעב למלחמות, וממילא בין שבע לשלום. לחם ומלחמה הם מאותו שורש. "השם גבולך שלום חלב חטים ישיבעך".

יש מקום וסמכות להתקין תקנות לטובת הציבור ברוח תקנותיו של יהושע בן נון, אולם מתקני התקנות צריכים לשקול כל הצעה בכובד ראש והתייעצות עם מומחים מתחומים שונים. לדוגמה, היה מקום לתקן תקנה שתגביל כל פרט למכסת מים, אך לדעתי הדבר חסר משמעות ללא מדיניות מים ציבורית. כל עוד מחיר המים למשק הביתי זול יחסית ואינו מעודד חיסכון, לא יעשה שום מאמץ רציני לחסוך במים (כגון שצריכת מים מעל לנורמה בסיסית מסוימת יגרור אחריו סנקציה של הכפלת מחיר המים, לדוגמה).

כביטוי סמלי לחיסכון במים היה מי שהמליץ על נטלה קטנה יותר לנטילת ידיים (את המלצת חז"ל ליטול מים בשפע אין חובה לקיים דווקא בנטלה המכילה חמש רביעיות בשיעור חז"א! גם שלוש רביעיות נחשבות לשפע רב). אולם כל זה מגוחך כאשר לדוגמה במתקנים להדחת מים המידה המינימלית (החסכונית!) היא כפולה מהנחוץ. אכן הציבור הדתי צריך לשמש דוגמה בחיסכון באוצרות הטבע שה' נתן לנו בחסדו הגדול. אולם דווקא בצורכי מצוה שכמות המים בהם זניחה אין צורך לחסוך, אם כי כאמור אין גם הצדקה לבזבז שלא לצורך גם אם המדובר במצוה. הציבור הדתי יוכל לשמש דוגמה לחיסכון עצום של מים באמצעות טיהור המקוואות, במקום החלפת מימיהם כל יום, על ידי מסנן כשר, אם אכן ימצא כזה שאין בו שום פקפוק הלכתי או בריאותי. החיסכון האמיתי צריך להיעשות כאן ולא בסמליות שבגודל הנטלות. הדרך חייבת להיות בעיקר ציבורית, וראוי שחברי כנסת דתיים ישמיעו את קולם לשמירה גבוהה יותר של הטבע שה' ברא וליזום חוקים שיביאו לחיסכון במים ובמשאבים אחרים.

י. התייבשות חקלאות אקולוגית?

יש הקוראים להפסיק את השימוש בחומרי הדברה ודישון מלאכותיים. ניתן להסתפק בגידולים אורגניים. אלא שבינתיים חקלאות אורגנית שהיא יקרה יותר היא נחלת מעטים. יישום מיידי של הצעה זו בממדים כלל עולמיים עלול להמיט חרפת רעב על מיליארדי בני אדם. הצלתם מתחלואים ומתסיסות חברתיות אלימות תאלץ את האנושות להשתמש באמצעים מלאכותיים ומזיקים לא פחות. אין אפשרות מעשית כרגע לקיים את כל בני המין האנושי רק בגידולים אורגניים. פיקוח נפשם מחייב כרגע שימוש באמצעים מלאכותיים, למרות נזקיהם. עם זאת אין ספק שיש לעודד כל ניסיון לגידול אורגני מתוך מגמה למצוא פתרון מעשי לכלל האנושות.

יש מציעים לצמצם את הילודה כדי שמקורות האספקה יספיקו לכולם. אולם אם רוצים להשתמש בדרכים טבעיות יש להימנע משימוש בהורמונים, בהפלות ובאמצעים מלאכותיים אחרים. לכל אלטרנטיבה יש מחיר משלה. לכן כל הצעה צריכה להישקל בהירות על כל השלכותיה. בהקשר לכך יש לפסול על הסף הצעה שגם עם ישראל יצמצם את התרבותו. אחרי השואה הנוראה, ההתבוללות העצומה ובעיית האיזון הדמוגרפי של מדינת ישראל יש להעדיף את פיקוח הנפש הלאומי שלנו על פני פיקוח הנפש התזונתי בו מדובר, אם הוא אכן חמור כל כך, כפי שמבהילים אותנו בו.

יש הצעה הנראית כנכונה, לוותר על הדשא, זולל המים היקרים. הדשא הובא לכאן מאירופה. הוא מתאים יותר לאקלים האנגלי מאשר לארץ שחונה כשלנו. הרעיון כבר הושמע ואף יש הצעות חלופיות. אולם גם כאן ההשלכות אינן פשוטות. לדוגמה, עלה רעיון להחליף את הדשא הטבעי בדשא מלאכותי מפלסטיק, החוסך מים, דשנים, אנרגיה (של הכיסוח) ועוד. המומחים טוענים שהדשא המלאכותי גורם להתחממות רבה יותר של האוויר. גם לאדמה טבעית חשופה יש חסרונות.

הצעה דומה היא לחזור לחקלאות בעל במקום חקלאות שלחין כדי לחסוך במים (וממילא באנרגיה) ובכך לשמור על מאגרי המים לבל יומלחו. אכן צריך לחסוך במים, והחקלאות הישראלית הייתה אחת החלוצות בעולם בשימוש בטפטפות במקום במטרות. אולם המשמעות של חקלאות בעל היא הרעבה מסוכנת של כלל האוכלוסיה והזנתה באמצעים אחרים, חמורים אף הם מבחינה אקולוגית. לכן אין ברירה כרגע אלא להעדיף בינתיים חקלאות שלחין (מרוסנת!) על פני חקלאות בעל כדי לספק מזון לאוכלוסיה העירונית, שבמדינה מודרנית היא גדולה פי 50 מזו החקלאית.

לא נמליץ על חזרה לחקלאות פרימיטיבית שבה 80% מהאוכלוסיה עסקו בחקלאות! האורבאניות היא חלק מהמהפכה התעשייתית, שעם כל חסרונותיה הרבים הביאה גם ברכה רבה לאנושות. ה' ברא את האדם כיצור דינאמי שאינו יכול לשקוט על שמריו. הוא שואף כל הזמן לשפר ולשכלל. המהפכות התעשייתיות והאורבאניות הינן חלק מתהליך מתוכנן על ידי הבורא. חז"ל שיבחו את חיי הכפר אולם לא פסלו את העירוניות. התשובה התורנית לכך היא איזון. קשה לקבוע היכן בדיוק עובר האיזון בין הדרישות השונות, ולכן חייבים להפעיל שיקול דעת רציני, אחראי וזהיר על מנת לשמור על האיזון. משום כך כל בית מדרש שידון בנושא זה חייב להיזהר ממסקנות חפוזות חד-ממדיות. עליו להיות רב-תחומי ולהתייעץ עם מומחים בתחומים רבים אחרים.

יא. הצייד

דוגמא לאיזון בין צרכים אמיתיים לבזבז מיותר, מזיק ולא מוסרי, ישמש לנו הצייד. ר' יחזקאל לנדוי בעל הנודע ביהודה (מהדורה תניינא, יורה דעה סי' י) נשאל אם הצייד מותר. תשובתו היא שלצורך פרוות (המיועדות להגן על האדם בחורף בארצות הקרות) הצייד מותר. אין בכך משום "בל תשחית" וגם לא צער בעלי חיים, כי ממימים את החיות ואין מתעללים בהן. אך הוא אוסר את ספורט הצייד הן מצד השחת המידות והן משום מושב לצים. זו תרבות לא יהודית. ניתן להוסיף על כך את בעיית הכחדת המין. אמנם אין איסור מפורש על כך בתורה, אולם אין ספק שלא ייתכן שהאדם ישמיד מין שנברא בעולם על ידי ה'. ואף על פי שאין ראייה לדבר, רמז לדבר יש במצוות שילוח הקן ובאיסור אותו ואת בנו. גם כאן בא לידי יישום האיזון שעמדנו עליו. מצד אחד, שימוש בבעלי חיים לצורך הכרחי של קיום המין האנושי – מותר. מאידך, בידור לא מוסרי - אסור. רמה מוסרית גבוהה מסייעת לשמירת האיזון האקולוגי.

הנייר

ניקח דוגמא אחרת – הנייר. כידוע, לשם יצור הנייר כורתים יערות גשם בכמויות מופרזות וגורמים נזק עצום ואסון אקולוגי נורא. ונוסף על שונאינו, שריפת הכמויות האדירות של הנייר מחממת את האטמוספירה. יש מקום להמליץ על חיסכון בנייר גם במישור הפרטי, כגון שימוש חוזר בנייר, לפחות בכתיבת טיוטות וכדו'. אך זהו עניין סמלי. יש תחומים אחרים שבהם השימוש בנייר הוא כמותי ביותר. פנו אלי שאצא בקריאה לציבור הדתי שישמש דוגמא בצמצום של צריכת הנייר, ונקטו שתי דוגמאות: הטיטולים והעלונים המרובים המציפים את בתי הכנסת. נמנעתי בינתיים מנקיטת עמדה לפני בירור יסודי ומעמיק יותר.

הפסקת השימוש בטיטולי נייר תגרום לחזרה לשימוש בחיתולים הזקוקים לכביסה במים, שגם הם משאב יקר ובעייתי, ויש להוסיף להם דטרגנטים המזהמים את הסביבה והפעלת מכונות כביסה בחשמל זולל דלק, המעלה את חומו של כדור הארץ. האם מישוהו עשה חישוב מדויק היכן הנזק גדול יותר?

וכן דוגמא הפוכה: קריאה לאסור את השימוש בכלי פלסטיק חד-פעמיים עלולה להגביר את צריכת הכלים העשויים נייר. מה הועילו חכמים אלו בעיניהם בתקנתם? הרי החליפו פרה בחמור! אלא אם כן יוכח מדעית שהנייר מזיק פחות מפלסטיק.

באשר לעלונים, אין כל משמעות לחיסכון של כמה דפי נייר, כאשר עיתון אחד(!) הנקנה על ידי אדם אחד(!) לשבת אחת(!) שוקל פי כמה וכמה מכל העלונים המגיעים לבית כנסת שבו כ-100 מתפללים. האם לא עדיפה הימנעות מצריכת עיתונים בכלל? תנועה המונית של רבבות אנשים שיימנעו מקריאת עיתונים (אפילו לא בחינם) אולי תהווה גורם משפיע. כאן מוקד הבעיה ולא בכמה עלונים.⁸

המצאת הנייר תרמה תרומה עצומה לפיתוח התרבות והמדע. לשם כך היא נוצרה, להפצת מסרים ערכיים ותרבותיים ולא לדברים בטלים. עם ישראל השתמש בנייר בעיקר להפצת תורה (הספר הראשון שהודפס בעולם היה התנ"ך!), ובזאת נסגר המעגל. בזבוז הנייר המשווע בחלק גדול של התקשורת מזהם לא רק את האוויר אלא בעיקר את האווירה. זו חמורה יותר ומסוכנת יותר מזיהום האוויר. בזבוז הנייר, לפחות בתקשורת המודפסת, אין בו צורך וחלק גדול שלו אף פסול, שלילי ומזיק.

אין אפשרות לנתק בין זוהמת הרוח לזיהום האוויר, בין אוויר לאווירה, בין מוסר לאקולוגיה, בין השחתת הנפש להשחתת המשאבים; הא בהא תליא. חוקים, צווים ותקנות יועילו רק כאשר בני האדם וממשלותיהם יהיו חדורים הכרה מוסרית שעליהם להיות אחראים לנזק שהם גורמים למרות פיתויי היצר לדאוג רק לרווחתם, להתעשרותם ולסיפוקם העצמי. כאשר המניע העיקרי של מעשי האדם יהיה מוסרי, יבוא גם פתרון אמיתי לבעיית האקולוגיה על פני כדור הארץ. האדם והאדמה שניהם יצירי כפיו של ה' ונועדו להביא תיקון לעולם ולהחזירו אל גן העדן האבוד, בתנאי שהאדם יזכור את ייעודו:

ויקח ה' א-להים את האדם, ויניחהו בגן עדן, לעבדה ולשמרה. (בראשית ב, טו)

⁸ וכאן המקום להעיר שאופנת העלונים אכן טעונה ריסון. יש עלונים מסחריים המפרסמים מודעות שאין לקוראן בשבת, ולעתים אף בימות החול אין מקומן בבית הכנסת (כגון מסע לאיים הקריביים כדי לחוג את חג מתן תורה על סיפונה של ספינת שעשועים...). ישנם עלונים שבהם מודפסות דרשות של דופי המערערות את עיקרי האמונה, וכמעט כל העלונים אינם מקפידים על הימנעות משמות קדושים ופסוקים שלמים כשאלו נזרקים לאשפה או למחזור, ונמצא שם שמם מתחלל. יפה עשו בכמה מקומות שמחלקים את העלונים רק בגמר התפילה על מנת שכל אחד יקראם בביתו ולא בזמן התפילה וקריאת התורה.